

УДК 343.9
DOI [https://doi.org/10.32837/pyuv.v1i4\(29\).408](https://doi.org/10.32837/pyuv.v1i4(29).408)

І. Б. Медицький
orcid.org/0000-0002-6720-6658
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри кримінального права
Навчально-наукового юридичного інституту
Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника

НЕМАТЕРІАЛЬНІ НАСЛІДКИ ЗЛОЧИННОСТІ ІНДИВІДУАЛЬНОГО РІВНЯ (КРИМІНОЛОГІЧНИЙ ВИМІР)

Сучасні кримінальні реалії від злочинності перетворюють питання безпеки суспільства на пріоритетну соціальну проблему, що вимагає прийняття кардинальних правоохоронних рішень. Для створення адекватної сучасному стану злочинності системи кримінологічної безпеки потрібно виявити справжній актуальний стан злочинності та її проявів без ідеологічних, статистичних та інших прикрашень, щоб визначити реальні та потенційні загрози на усіх рівнях державної влади, для всіх верств населення, у всіх сферах суспільних відносин і для кожної території [7, с. 194]. Розробки проблематики наслідків злочинності характеризуються фрагментарністю та розпорошеністю матеріалу; важливість включення указаної категорії саме до основних, а не додаткових параметрів усвідомлюється й обґрунтовується не всіма ученими; спеціальна література не володіє такими край необхідними напрацюваннями стосовно методології та конкретних методик розрахунку усіх тих змін, які детермінує для людини, суспільства, держави злочинність фактом свого існування.

Загальну оцінку наслідків/ціни злочинності можна простежити у працях О.Р. Афанасєвої, М.М. Бабаєва, В.В. Голіни, Б.М. Головкина, Р.О. Долотова, А.Е. Жалинського, А.П. Закалюка, О.М. Литвака, О.М. Литвинова, В.І. Шакуна та ін. Проте бракує комплексних, системних досліджень проблематики наслідків злочинності, з яких особливо складними для пізнання є нематеріальні.

Стаття має за мету розкрити зміст кримінологічної категорії «нематеріальні наслідки злочинності», а також визначити її обсяг для особистості на індивідуальному рівні прояву.

Кримінологічний поділ наслідків злочинності на матеріальні та нематеріальні, а також з'ясування наповнення останніх не тільки викликає теоретичну зацікавленість, але й має підвищену практичну спрямованість. Характер вказаних наслідків, їх параметри, рівні прояву, адресати спричинення, «ціна» – ці та інші моменти підлягатимуть обов'язковому врахуванню при розробці конкретних заходів превентивного впливу на злочинність. Актуальні й об'єктивні знання

про злочинність та її параметри, у т. ч. наслідки, є інформаційним базисом, обов'язковим до врахування при реалізації завдань створення ефективної системи кримінологічної безпеки.

Представники кримінально-правової науки під наслідками злочину нематеріального характеру розуміють: «реальну шкоду, що не піддається точному встановленню й доведенню; наслідки у вигляді небезпеки заподіяння шкоди як небезпечний для життя стан або настання інших суспільно небезпечних наслідків злочину; наслідки у вигляді неотриманої (втраченої) вигоди» [8, с. 6]; «втраати немайнового характеру внаслідок моральних та (або) фізичних страждань або інших негативних явищ, заподіяних фізичній чи юридичній особі незаконними діями або бездіяльністю інших осіб» [цит. за 9, с. 171]. Окремі з них (Т.В. Сергєєва, А.Г. Можєєв) вказують на абсолютну неможливість точного встановлення нематеріальної шкоди, у т. ч. й у грошовому її еквіваленті. Як видається, згадані автори цілком праві у складності поставленої до вирішення проблематики, її неоднозначності, проте є занадто категоричними у своїй думці про неможливість практичної реалізації такого кроку. До прикладу, до Реєстру методик проведення судових експертиз Міністерства юстиції України включена Методика психологічного дослідження у справах щодо заподіяння моральних страждань особі та відшкодування моральної шкоди (розробник Харківський НДІСЕ Міністерства юстиції України, державна реєстрація: 18 січня 2019 р.). Перелік рекомендованої науково-технічної та довідкової літератури, що використовується під час проведення судових експертиз (затверджений наказом Міністерства юстиції України від 30 липня 2010 р., №1722/5), містить два підходи до розрахунку моральної шкоди: О.М. Ерделєвського та В.П. Паліюка. Як слушно зауважують В.В. Голіна та С.В. Брояков, математичне обчислення нематеріальної шкоди значно ускладнене, адже полягає у шкоді, яка завдається злочинними посяганнями життю, здоров'ю, моральному стану особи потерпілого та його близьким особам. Безумовно, монетаризація (визначення грошового еквіваленту) нематеріальної шкоди

можлива, втім вона має радше умовний, аніж точно детермінаційний характер [4, с. 4].

Нематеріальні наслідки злочинності у контексті її кримінологічного пізнання визначаються як «похідний від неї та невіддільний від завданої нею фізичної та матеріальної шкоди результат негативного впливу на соціально-психологічні процеси у суспільстві та свідомості громадян, пов'язані із правами людей на життя, здоров'я, особисту недоторканість» [1, с. 207]; «особиста нематеріальна (порушення немайнових прав та інтересів громадян) і неособиста нематеріальна шкода (коли схожого типу збитки спричинені державі, її органам та установам, організаціям, різним громадським об'єднанням) [2, с. 60].

У розвиток висловлених позицій під *нематеріальними наслідками злочинності* пропонуємо розуміти *генеровані злочинністю для особистості, суспільства, держави наслідки не уречевленого характеру, формами прояву яких виступає спричинення психічної (моральної) шкоди індивідам, а також немайнової шкоди юридичним особам публічного та приватного права, інститутам громадянського суспільства, державі.*

З урахуванням характеру відповідної шкоди нематеріальні наслідки злочинності можна розглядати на: 1) індивідуальному рівні (посттравматичні та душевні розлади потерпілих від злочинів фізичних осіб; ділова репутація юридичних осіб, якій завдана шкода внаслідок злочинної поведінки); 2) *суспільному рівні* (страх перед злочинністю; звикання до злочинності; кримінальна субкультура тощо); 3) *державному рівні* («криза довіри» до органів кримінальної юстиції; зниження міжнародного іміджу держави).

Чинне законодавство, практика правозастосування, наукова література містять у своєму лексиконі чимало термінів, що позначають ті негативні для особи наслідки реалізованої щодо неї протиправної поведінки, які мають неуречевлений характер: «біль», «страждання», «стрес», «моральна шкода», «переживання», «погіршення якості життя» тощо.

ЦК України (ст. 23) оперує категорією «моральна шкода», ототожнюючи її з: 1) фізичним болем і стражданнями, яких фізична особа зазнала у зв'язку з каліцтвом або іншим ушкодженням здоров'я; 2) душевними стражданнями, яких фізична особа зазнала у зв'язку з протиправною поведінкою щодо неї самої, членів її сім'ї чи близьких родичів; 3) душевними стражданнями, яких фізична особа зазнала у зв'язку зі знищенням чи пошкодженням її майна; 4) приниженням честі та гідності фізичної особи, а також ділової репутації фізичної або юридичної особи. КК України послуговується термінами «психологічні» та «моральні страждання», пов'язуючи їх конститутивно з ознаками складів злочинів «Домашнє насильство»

(ст. 126¹) та «Катування» (ст. 127). Спричинення кримінальним правопорушенням моральної шкоди, нарівні з фізичною або майновою шкодою, дає підстави для визнання фізичної особи потерпілою у кримінальному провадженні. Потерпілою також може бути юридична особа, якій кримінальним правопорушенням завдано майнової шкоди (ч. 1 ст. 55 КПК України). Кримінальний процесуальний закон не містить, однак, розуміння «моральної шкоди», залишаючи це питання на розсуд правозастосувача.

У постанові Пленуму ВСУ від 31 березня 1995 р. № 4 «Про судову практику в справах про відшкодування моральної (немайнової) шкоди» моральна шкода трактується як втрати немайнового характеру внаслідок моральних чи фізичних страждань або інших негативних явищ, заподіяних фізичній чи юридичній особі незаконними діями або бездіяльністю інших осіб. Завдання психічних чи моральних страждань (шляхом зганьблення честі, приниження гідності, заподіяння тяжких душевних переживань, глумління тощо) є характерною особливістю умисного вбивства з особливою жорстокістю (п. 8 постанови Пленуму ВСУ від 07 лютого 2003 р. № 2 «Про судову практику в справах про злочини проти життя та здоров'я особи»).

Розглядаючи справи у порядку кримінального судочинства, суди вказують на спричинення потерпілим психологічних/моральних/душевних страждань, а саме: «погіршення якості життя, що виразилося у втраті енергійності, втомі, фізичному дискомфорті, втраті повноцінного сну та відпочинку, у т. ч. втраті самооцінки, позитивних емоцій і негативних переживаннях» (справа № 596/1415/19); «погіршення якості життя, що виразилося в емоційній напрузі, підвищеній ситуативній та особистісній тривожності, невпевненості, відчутті ізольованості та підвищеній сензитивності» (справа № 725/6121/19); «приниження, що викликало у потерпілого побоювання за свою безпеку, емоційна невпевненість, нездатність захистити себе, шкода психічному здоров'ю, що виразилося у формі пониженні самооцінки, втрати позитивних емоцій, безсоння тощо» (справа № 306/1873/19).

Індивідуальний рівень. Посттравматичні та душевні розлади потерпілих від злочинів осіб. Грунтуючись на критеріях, отриманих у сучасних психологічних і медикобіологічних дослідженнях для розрахунку компенсації за моральну шкоду жертвам злочинів, Т. Будякова виокремлює такі ступені моральних страждань: а) перший ступінь – легкі страждання, що виражаються у звичайних ситуативних моральних емоціях; короточасні та не залишають глибокого сліду; б) другий ступінь – страждання середньої тяжкості, що виражаються у сильних афективних переживаннях, які виникають у ситуаціях, що викликають спогади

про шкідливий вплив, але не призводять до болісних психічних змін; в) третій ступінь – тяжкі страждання із симптоматикою межових психічних розладів, які вимагають спеціального психолого-психіатричного лікування; г) четвертий ступінь – особливо тяжкі страждання, що призводять до трансформації особистості людини (психічного захворювання з можливими моментами ремісії чи частковим усвідомленням того, що відбулося); д) п'ятий ступінь – страждання заблоковані повним розпадом особистості [3, с. 56].

У медицині та психології оперують поняттям посттравматичного стресового розладу (ПТСР) – запізнілої і / або затяжної реакції на стресову подію або ситуацію (короткочасну або тривалу) виключно загрозливого або катастрофічного характеру, які в принципі можуть викликати загальний дистрес майже у будь-якої людини (природні або штучні катастрофи, бойові дії, нещасні випадки, випадкова присутність на місці насильницької смерті інших, у жертви катувань, тероризму, зґвалтування або іншого злочину). ПТСР розвивається у 20–25% людей, що піддалися стресовій дії, але ще зберегли своє фізичне здоров'я; серед поранених поширеність цих порушень – близько 40%. Загалом прояви ПТСР спостерігаються у 1–3% всього населення (у жінок приблизно у 1,5 рази частіше), а окремі компоненти цього розладу – у 5–15% населення [6].

Найбільш психотравмуючі наслідки (після злочинних посягань на життя) обґрунтовано стосуються потерпілих від сексуального насильства осіб. За даними Н.О. Шаповалової, у переважній більшості підлітків, які зазнали сексуального насильства, розвиваються різні форми розладу поведінки. У більшості жінок (57±3%), котрі зазнали сексуального насильства в дитинстві або підлітковому віці, порушується формування особистості, у них мають місце специфічні розлади особистості: демонстративний (37±5%), дисоціальний

(29±5%), рідше шизоїдний, ананкастний, тривожний, залежний, в окремих випадках – параноїчний. Найпоширеніший наслідок сексуального насильства, що виникає у всіх потерпілих, – порушення сексуального здоров'я, яке проявляється в первинних формах сексуальної дисфункції та сексуальної дезадаптації. Серед форм сексуальної дисфункції найчастіші – невроз очікування невдачі (20±3%) та коїтофобія (12±5%) [10, с. 11–12].

У контексті юридико-психологічної характеристики зґвалтування Є.Є. Шмерецький констатує настання у більшості жертв, окрім суто фізіологічних, і наслідків психічного характеру (патопсихологічного чи психіатричного). За результатами обстеження зґвалтованих жінок, у 41% із них має місце зафіксований страх повторного насильства, у 40% – неврози різного забарвлення, у 32% – психосоматичні розлади. Приблизно у 1/9 частини жертв виникає комплекс специфічних емоційних розладів (the rape trauma syndrome, травматичний синдром зґвалтування), що є різновидом посттравматичного стресового розладу. Жертвам зґвалтувань притаманні такі довготривалі прояви ПТСР, як симптоми вторгнення (нав'язливі думки, згадки, сновидіння, чуттєві образи), уникання, фізіологічної збудливості, тривожності та депресії, а також психологічні проблеми, пов'язані з ними. Найявні деструктивні психологічні та поведінкові механізми, спрямовані на «перепроживання» травматичного досвіду і зменшення його впливу, такі як проституція, зміна сексуальної орієнтації (найчастіше у формі активної гомосексуальності), парасуїцидальна поведінка і вживання психоактивних речовин. Вони загострюються внаслідок впливу на жертву комплексу несприятливих зовнішніх і внутрішніх чинників (пережитого сексуального насильства, відсутності сімейної підтримки, дисфункціональності сім'ї, реакції самообвинувачення) [11, с. 125, 131].

Рік	Види злочинів	Кількість фізичних осіб, яким заподіяно шкоди				
		усього	із них жінок	життю	здоров'ю	матеріальної та моральної шкоди / сума, грн
2014*	Зґвалтування (ст. 152 ККУ)	138	138	-	104	34 / 611 249
2015	Зґвалтування (ст. 152 ККУ)	130	124	1	91	38 / 1 743 737
2016	Зґвалтування (ст. 152 ККУ)	117	117	-	95	22 / 219 680
2017	Зґвалтування (ст. 152 ККУ)	102	101	-	82	19 / 1 271 723
2018*	Зґвалтування (ст. 152 ККУ)	93	91	-	79	14 / 1 505 024
	Насильницьке задоволення статевої пристрасті неприродним способом (Сексуальне насильство) (ст. 153 ККУ)	51	37	-	45	6 / 678 000

* Виділення окремим рядком інформації про потерпілих по ст. 153, 155, 156 КК України у статистичній звітності ДСА України розпочате з 2018 р.
 ** Окремим рядком інформація по ст. 154 КК України у статистичній звітності ДСА України не виділяється.

Статистичні дані підтверджують великий відсоток випадків застосування у процесі вчинення статевих деліктів фізичного та (або) психічного насильства, відповідно – спричинення потерпілим наслідків у вигляді фізичної, моральної або матеріальної шкоди. Згідно зі звітністю судів першої інстанції про розгляд матеріалів кримінального провадження у 2014 р. 75,4% потерпілим від зґвалтування особам була завдана шкода здоров'ю, у 2015 р. – 70%, у 2016 р. – 81,2%, у 2017 р. – 80,4%, у 2018 р. – 85% [5]:

Фундаментальна проблема наслідків злочинності вимагає свого перебування у фокусі розвитку кримінологічної науки і практики у необхідному для цього об'ємі. Незважаючи на неповноту та суперечливість даних офіційної статистики, високу латентність виявлення та фіксації посттравматичних і душевних розладів потерпілих від злочинів осіб (як безпосередньо, так і внаслідок «рикошетного» кримінального впливу), відсутність дієвих алгоритмів обчислення їх «ціни», збір цієї кримінологічно значущої інформації є невід'ємним атрибутом процесу розробки та реалізації ефективних програм протидії криміналітету.

Література

1. Афанасьева О.Р. Теоретические основы криминологического исследования и минимизации социальных последствий насильственной преступности : дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.08. Москва, 2014. 450 с. URL: <http://www.dslib.net/kriminal-pravo/teoreticheskie-osnovy-kriminologicheskogo-issledovaniya-i-minimizatsii-socialnyh.html> (дата звернення: 01.02.2020).
2. Бабаев М.М. Социальные последствия преступности : учебное пособие. Москва, 1982. 82 с.
3. Будякова Т. Возмещение морального вреда жертвам преступлений. *Законность*. 2006. № 10 (864). С. 56–57.
4. Голіна В.В., Брояков С.В. Теоретико-прикладні питання поняття «ціни» злочинності та її обчислення. *Теорія і практика правознавства*. 2017. Вип. 2 (12). С. 1–11.
5. Звіт судів першої інстанції про розгляд матеріалів кримінального провадження (2014–2018 рр.). URL: https://court.gov.ua/inshe/sudova_statystyka/ (дата звернення: 01.02.2020).
6. Зливков В.Л., Лукомська С.О., Федан О.В. Психодіагностика особистості у кризових життєвих ситуаціях. Київ : Педагогічна думка, 2016. 219 с. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/77241343.pdf> (дата звернення: 25.11.2019).
7. Мозоль С.А. Цілі та принципи забезпечення кримінологічної безпеки. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2016. Серія ПРАВО. Вип. 41. Т. 3. С. 191–194.
8. Сергеева Т.В. Категория наслідків злочину в кримінальному праві України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Нац. ун-т «Одес. юрид. акад.». Київ, 2015. 15 с.
9. Харченко В.Б. Визначення істотної шкоди та тяжких наслідків за новою редакцією примітки до ст. 364 КК України. *Форум права*. 2015. № 2. С. 169–176.
10. Шаповалова Н.О. Психопатологічні розлади у жінок, які зазнали сексуального насильства в

дитячому та підлітковому віці, та їх психотерапевтична корекція : автореф. дис. ... канд. мед. наук : 14.01.16 / Укр. НДІ соц. і суд. психіатрії та наркології. Київ, 2007. 16 с.

11. Шмерецький Є.Є. Юридико-психологічна характеристика зґвалтування : дис. ... докт. філос., канд. юрид. наук : 19.00.06. Київ, 2018. 222 с.

Анотація

Медицький І. Б. Нематеріальні наслідки злочинності індивідуального рівня (кримінологічний вимір). – Стаття.

У статті обґрунтовується необхідність активізації кримінологічного пізнання фундаментальної проблеми наслідків злочинності. Наголошується на тому, що з'ясування масштабів прояву наслідків злочинності становить як науковий, так і суто практичний інтерес. Характер наслідків, їх параметри, рівні прояву, адресати спричинення, «ціна» та інші моменти підлягають обов'язковому врахуванню при розробці превентивного впливу на злочинність.

Розглянуто поняття наслідків злочину нематеріального змісту під кутом зору представників кримінально-правової та кримінологічної науки. Сформульоване авторське визначення нематеріальних наслідків злочинності як «генерованих злочинністю для особистості, суспільства, держави наслідків не уречевленого характеру, формами прояву яких виступає спричинення психічної (моральної) шкоди індивідам, а також немайнової шкоди юридичним особам публічного та приватного права, інститутам громадянського суспільства, державі». З урахуванням характеру завданої шкоди нематеріальні наслідки злочинності пропонується розглядати на індивідуальному (посттравматичні та душевні розлади потерпілих від злочинів фізичних осіб; шкода для ділової репутації юридичних осіб внаслідок злочинної поведінки); суспільному (страх перед злочинністю; звання до злочинності; кримінальна субкультура тощо) та державному («криза довіри» до органів кримінальної юстиції; зниження міжнародного іміджу держави) рівнях.

Здійснено аналіз чинного законодавства, практики правозастосування, наукової літератури на предмет з'ясування категоріального апарату, що позначає негативні для особи наслідки реалізованої щодо неї протиправної поведінки, які носять неуречевлений характер. З використанням теоретичних напрацювань у сфері кримінології, юридичної психології, медицини, даних кримінальної статистики розкрито обсяг нематеріальних наслідків для потерпілих від сексуального насильства осіб.

Ключові слова: злочинність, наслідки злочинності, «ціна» злочинності, фізична шкода, моральна шкода, страждання, посттравматичний стресовий розлад.

Summary

Meditzkiy I. B. Intangible consequences of crime at the individual level (criminological dimension). – Article.

The article substantiates the need to activate criminological knowledge of the fundamental problem of the consequences of crime. It is emphasized that exploring the extent of the effects of crime is of both scientific and practical interest. The nature of the consequences, their parameters, levels of manifestation, the addressees of the cause, the “price” and other points are all mandatory considerations when designing a preventive effect on crime.

The concept of consequences of crime of intangible content from the perspective of representatives of criminal law and criminological science is considered. Formulated

author's definition of intangible consequences of crime as "generated by crime for the individual, society, state of consequences of undeclared nature, forms of manifestation of which cause mental (moral) harm to individuals, as well as non-pecuniary damage to legal entities of the public and private society". Given the nature of the harm caused, the intangible consequences of crime are proposed to be considered on an individual basis (post-traumatic and mental disorders of the victims of crime by individuals; damage to the business reputation of legal persons as a result of criminal behavior); public (fear of crime; addiction to crime; criminal subculture, etc.) and state ("crisis of confidence" in criminal justice bodies; diminishing international image of the state) levels.

The analysis of the current legislation, the practice of law enforcement, the scientific literature for the

purpose of clarifying the categorical apparatus, which indicates the negative consequences for the person of the unlawful behavior realized against him. Using theoretical knowledge in the field of criminology, legal psychology, medicine, criminal statistics data, the volume of intangible consequences for victims of sexual abuse of persons has been revealed. Using the data of the State Judicial Administration of Ukraine, the conclusion was confirmed that the predominant percentage of cases of use in the process of committing sexual torts of physical and (or) mental violence, respectively – causing the victims in the form of physical, moral or material harm.

Key words: crime, consequences of crime, "price" of crime, physical harm, moral harm, suffering, post-traumatic stress disorder.